

Durucskó Mihály:

A kelet-európai modernizáció alternatívái¹

A kelet-európai rendszerváltások óta eltelt időszak tapasztalatai azt mutatják, hogy a politikai folyamatok főszereplői, a pártok politikusai időnként felkészületlenül állnak azon fejlemények előtt, amelyek azt mutatják, hogy a múlt pusztá tagadása, amely elegendőnek bizonyult a parlamenti választások megnyeréséhez, nem elegendő a tényleges társadalmi és gazdasági viszonyok átalakításához. A jövőhöz való negatív viszonyulás (csupán annak tudata, hogy mit nem akarunk), nem képes megállítani a gazdasági hanyatlást, a társadalom növekvő részének egzisztenciális ellehetetlenülését. Pozitív politikai és gazdasági programra lenne szükség (arra, hogy *mit* akarunk, és *mit lehet* tennünk), a jelen szituáció előítéletektől mentes és a világgazdasági összefüggéseket figyelembe vevő elemzésén nyugvó válságkezelő és kibontakozási programra. A neoklasszikus közgazdaságtani alapokon álló gazdaságpolitikai programok, amelyek eszmei bázisul szolgálnak minden mai hivatalos magyar elképzeléshez, azokban a fejlett tőkés országokban sem voltak képesek a gazdasági és társadalmi problémák orvoslására, amelyek pedig ebből a szempontból "mintaországnak" számítottak (Nagy-Britannia, Egyesült Államok). Éppen ezért, véleményem szerint, minden olyan próbálkozás; amely ebbe az irányba keresi a kitörés lehetőségeit, zsákutcás kísérlet, s mint ilyen, kudarcra van ítélve. Pedig a rendszerváltással ezen régió számára a legfontosabb sorskérdés ismét az, ami már az elmúlt évszázadok során többször is "megkísértette", hogy tudniillik, mi módon érhető el felzárkózása a világ fejlettebb térségeihez. Ma ismét az lenne a tudományos kutatás feladata, hogy elméletileg megalapozott választ adjon az előttünk álló fejlődési alternatívák mibenlétére, a modernizáció tartalmának értelmezésére, s ezek alapján a kívánatos és a lehetséges jövőkép felvázolására.

A rendszerváltást követően a társadalom- és gazdaság-fejlesztési koncepciók deklarált célja Kelet-Közép-Európában a fejlett európai régiókhöz való felzárkózás volt. Az 1989. őszi - 1990. tavaszi tömegmozgalmak eufórikus hangulatában a felzárkózás pusztán technikai kérdésnek tűnt, azaz a politikai köntöst levetve, rövid időn belül végrehajthatónak vélték a korábbi, "szerves" struktúrák visszaállítását. A "szerves fejlődés"-hez való visszakanyarodás igénye azt a hallgatólagos feltételezést tartalmazta, hogy a második világháború előtt az Elbától, illetve a Lajtától keletre fekvő területek társadalmi és gazdasági fejlődése, a kialakult gazdasági és társadalmi struktúrák lényegében megegyeztek a nyugati struktúrákkal. A rendszerváltással pedig, a politikai korlátok felszámolása lehetővé tette az ezekhez a struktúrákhoz való visszatérést. A probléma csak az, hogy ebben a régióban sohasem épültek ki azok a társadalmi és gazdasági szerkezetek és intézmények, amelyek a fejlett országokban kialakultak, s a tőkés modernizációt kísérték. De nem pusztán időbeni késésről van szó, hanem a nyugati fejlődéshez hasonló fejlődést lehetővé tevő feltételek teljes hiányáról. Ez a rendszerváltások utáni első év elteltével mind inkább nyilvánvalóvá válik mindenki számára. A gazdasági problémák és társadalmi feszültségek egyre kevésbé intézhetők el azzal, hogy azok az elmúlt rendszer hibás

politikai döntéseinek következményei. A politikai struktúrák alatti mélyebb gazdasági és társadalmi összefüggések egyre inkább felszínre kerülnek, félreérthetetlenül jelezve a minőségi eltérést a két régió között.

A kelet-európai gazdaságok teljesítménye folyamatosan csökken, az adósságterhek miatt a belső felhasználás még ennél is nagyobb mértékben esik, a zsugorodó "tortából" pedig egyre kevesebb jut az egészségügyre, az oktatásra, a kultúrára, a szociális védőháló fenntartására. Ismét csak azok a területek esnek áldozatul a szigorú restriktív politikának, amelyek a humán erőforrások minőségi újratelítését biztosíthatnák. A fejlett világhoz való, új elvek alapján végbemenő reintegrálódásunk, a korábbi külgazdasági orientációnk teljes átállítása, s ráadásul az újonnan jövő "demokráciák" nagy száma – és a köztük lévő, elsőségért való versengés – azt a veszélyt hordozza magában, hogy kialakulnak olyan társadalmi rétegek, olyan országon belüli válságövezetek, amelyek a korábbi belső integrációs kapcsolatok felbomlása után, önerőből képtelenek a sikeres felzárkózásra. A kelet-európai átmenet kapcsán oly gyakran emlegetett latin-amerikanizálódásnak éppen az a gazdasági és társadalmi tartalma, hogy kialakulnak a társadalom és a gazdaság belső perifériái, amelyek nem képesek profitálni a külső, a világgazdaság egészéhez való integrálódás előnyeiből, s a társadalom és a gazdaság szerkezete duális jellegűvé válik. A latin-amerikanizálódás elkerülésének alternatívája akkor következhet be, ha a világgazdasági integrálódással együtt egy belső integrációs folyamat is lejátszódik a társadalmon belül. Ez viszont Kelet-Európában piaci alapokon teljesen biztos, hogy nem érhető el, ugyanis az országon belüli válságrégiók, a gazdaságon belüli válságágazatok és a társadalmon belüli lecsúszó rétegek problémájának kezeléséhez tudatos területfejlesztési politikára, átgondolt struktúrapolitikára és kiegyensúlyozott szociálpolitikára lenne szükség.

A XVI-XVII. századi eredeti tőkefelhalmozással az emberiség történelmében egy olyan, addig példátlan gyorsaságú fejlődés vette kezdetét, amely megcsillantotta annak lehetőségét, hogy a termelés megszervezésének új alapokra való helyezésével technikailag biztosítani lehessen mindazokat az anyagi eszközöket, amelyek segítségével globálisan felszámolható az ínség és nélkülözés. Ezen az anyagi bázison pedig megteremtődik a személyi alávetettségől mentes emberi szabadság kialakulásának feltétele.

Az új termelési mód egyetlen igazi közösségként a pénzközösséget állítva, felbomlasztotta a tradicionális közösségeket, s világméretűvé szélesítette az országok, régiók közötti érintkezési viszonyokat. Ebből viszont az következik, hogy a kapitalizmus kialakulásával többé nem vizsgálhatók az egyes országok önmagukban, mivel eredményességük, illetve kudarcuk a világgazdasági és -politikai viszonyrendszerbe illeszkedve elemezhető csak. A kelet-európai modernizáció szempontjából a kérdés jelentősége úgy fogalmazható meg, hogy mi határozza meg a fejlődés centrumába való bekerülést, van-e lehetőség arra; hogy az elmaradottságot leküzdve, valamely ország vagy régió felzárkózzék, s amennyiben erre igenlő választ adhatunk, akkor a következő kérdés úgy merül fel, hogy mi módon hajtható ez végre, s

hogy a tényleges világgazdasági és politikai struktúrák mellett, elképzelhető-e az önerőre alapozott, s csak a belső feltételekkel elősegített, elmaradottságból való kitörés.

Félrevezető lenne, ha a sikert vagy sikertelenséget eredendően az egyes társadalmi rendszerekhez rendelnénk, azaz a jelenlegi közhangulatnak megfelelően, a sikert a tőkés termelési móddal, a sikertelenséget pedig az azt elvető, magukat szocialistának nevező országokkal azonosítanánk. Sőt, a történelmi folyamatokat figyelembe véve, a logika éppen hogy fordítva tűnik igaznak, mégpedig úgy, hogy a szocialista országoknak nem a "szocialistaságából" következett a sikertelenségük, hanem épp ellenkezőleg, a fejletlen, periférián lévő, sikertelen országok igyekeztek az új formáció megteremtésével felzárkózni. A kelet-európai periféria országainak annak idején rendszerváltásra volt szükségük annak érdekében, hogy a hagyományos, félféudális, konzervatív gazdasági és társadalmi makrostruktúrát átalakítsák. Olyan mélyreható gazdasági és társadalmi reformok bevezetésére volt szükség ezekben az országokban, amelyek objektíve kihúzták a talajt a társadalmi és gazdasági fejlődést akadályozó társadalmi képződmények alól. A társadalom és gazdaság makrostruktúrájának átalakítása, a félféudális szerkezet lebontása e nélkül a rendszerváltás nélkül aligha mehetett volna végbe.

Ezért a sikertelenségük nem a "szocializmus" sikertelenségét jelzi, hanem azt, hogy a tőkés világgazdaság perifériáján végmenő "szocialista" próbálkozások csak korlátozott sikereket eredményezhettek, mivel a világgazdaság struktúráját és működését gazdasági elmaradottságuknál és fejletlenségükönél fogva képtelenek voltak alapvetően módosítani. Mivel pedig kiszakadni sem tudtak a tőkés világgazdaság egészéből, ezért a fejlett országok oldalán mutatkozó műszaki-technológiai, termelékenységi fölény, előbb-utóbb szükségszerűen vezetett a szocialista rendszerek gazdasági majd politikai összeomlásához.

Mindenesetre az elmúlt hetvenegynéhány év legfontosabb tapasztalata a modernizáció szempontjából az, hogy az elmaradott országoknak az elmaradottságukból való kitörés érdekében biztos, hogy valami mást kell csinálniuk ahhoz képest is, amit ők maguk korábban csináltak, de ahhoz képest is (ezt vonják manapság a leginkább kétségbe), amit előttük járó, fejlettebb országok csináltak.

A szabadpiaci versenyhez kötődő különböző mítoszokkal ellentétben, a valóságos történelmi folyamatok inkább azt látszanak alátámasztani, hogy a: piaci önszabályozás mint a gazdasági és társadalmi optimum és harmónia biztosításának legfontosabb instrumentuma, térben és időben korlátozott érvényű. *Időben korlátozott*, hiszen a rendszer genezisének időszakában az állam szerepvállalása, politikai ereje és hatalmi súlya nélkül elképzelhetetlen lett volna az eredeti tőkefelhalmozás egész folyamata, s így a tőkés termelési mód előfeltételeinek kialakulása. De hasonló eredményre vezet a XX. század 30-as éveitől kezdődő strukturális átalakulások elemzése is, – az állammonopol-kapitalizmus létrejötté –, amennyiben a gazdasági világválság világossá tette, hogy a nagy gazdasági szervezetek, – a monopóliumok és oligopóliumok –, korábban a piaci önszabályozásra

alapozott gazdasági rendszer illúzió, s az állam gazdaságban való aktív részvétele nélkül a magukra hagyott spontán gazdasági folyamatok gazdasági és társadalmi robbanáshoz vezetnek. Térben pedig azért korlátozott, mert egyebek mellett feltételezi, hogy a társadalmi, gazdasági és történelmi feltételektől, a fejlettség fokától függetlenül, minden ország számára ugyanazok a struktúrák a kívánatosak a fejlődés eléréséhez, s hogy ezek a társadalmi, gazdasági feltételek és intézmények tetszés szerint meg is teremthetők.

A XX. század végére az emberiség történetében korábban soha nem tapasztalt . ellentmondások éleződtek ki, amelyek alapjaiban kérdőjelezzik meg az emberi élet fennmaradásának hosszú távú lehetőségeit a jelenleg létező társadalmi és gazdasági világrendszeren belül. A kelet-európai országok felzárkózási alternatívái is csak ezen a globális kereten belül lehetnek érvényesek. Ez az az erőtér, amely a további fejlődés objektív kereteit kijelöli, s amellyel kapcsolatosan a túlélés érdekében radikális változásoknak kell beállni az ember szervezte társadalmak életében.

Ezen erőtér legfontosabb eleme az ökológiai környezet. A XVIII. század második fele óta lejátszódott ipari forradalmak sorozata, amelyek többek között lehetővé tették a termelékenység hatalmas mértékű növekedését, egyáltalán nem voltak tekintettel a természeti környezetre gyakorolt romboló hatásra. Ez egyrészt abból az érzésből táplálkozott, amely a hihetetlen mértékben felgyorsult emberi fejlődés határtalanságához kapcsolódott, másrészt pedig abból az eddig létezett gazdasági. rendszerekre jellemző vonásból, amely a közvetlen költségként, illetve rövid távon megjelenő tényezőkön kívül minden mást kirekesztett a gazdasági döntéshozatal folyamatából. A kapitalista gazdaságokban a tőkések rövid távú profitszemponjtjainak, a volt szocialista országokban az extenzív növekedés prioritásainak, a fejlődő országokban pedig sokszor a mindennapi túlélés követelményének voltak alárendelve a környezeti kérdések, már amennyiben egyáltalán mérlegelésre kerültek. Időközben újabb és újabb kutatások váltak ismertté, az ózonpajzs elvékonyodásáról, az üvegházhatásról, az Amazonas-menti esőerdők kiirtásáról, egyes állat-és növényfajok teljes és végleges kipusztulásáról, a nukleáris erőművek veszélyeiről, a savas esőkről, stb. Ökológiai mozgalmak sora jött létre a világ minden táján, hogy felhívják a közvélemény figyelmét ezekre a problémákra, s hogy kikényszerítsék a döntéshozóktól a megfelelő intézkedések meghozatalát. S bár születtek részsikerek, (egy-egy üzem bezárása, atomerőművek, vízerőművek építésének elhalasztása, a katalizátoros autók térhódítása, stb.), a természeti környezet állapota továbbra is gyors ütemben romlik. Ennek elsődleges oka, hogy az intézkedések helyi vagy regionális keretekben születnek meg, s nem a kérdés jellegének megfelelő, globális méretekben. Ennek következménye többek között az is, hogy a környezetszennyező iparágak, – mivel a fejlett országokban működésüket betiltották, vagy korlátozták –, tömegesen kitelepültek a periféria országaiba, vagy hogy a veszélyes anyagokat, hulladékokat szintén a fejletlen országokban helyezték el, illetve, ha már ott sem engedték kirakodni ezeket, akkor az óceánok vizein hajóztattak nem kívánatos terheikkel az óriási tankhajók. Látszólag tehát a problémát a keletkezési helyén megoldották, hiszen a fejlett országokban javulhat a levegő, a víz minősége, s a nukleáris erőművek

hulladéka sem az adott régió talaját szennyezi. Jellegüknél fogva azonban az ökológiai problémák nem lokalizálhatók regionális méretekben sem, előbb vagy utóbb közvetlenül éreztetik hatásukat a bolygónk minden részén. Ebből következik, hogy a megoldási módok is csak globális méretekben számíthatnak sikerre.

Ez azonban csak az egyik feltétel. A másik a kevésbé fejlett országok – ahová a kelet-európai régió is tartozik – problémájával függ össze. Ezek az országok éppen elmaradottságuk okán kényszerültek és kényszerülnek a természeti környezet fokozott kizsákmányolására. Az erősen környezetszennyező iparok betelepítésének engedélyezése az ezek által biztosított munkahelyek kérdésével, s így a társadalmi és gazdasági problémák kezelésével összefüggésben érthető csak meg. Nem lehet tehát az mondani a fejlődő országoknak és a kelet-európai országoknak, hogy zárjátok be az üzemeiteket, bányáitokat, s fejezzétek be a kivágott erdők helyén folytatott földművelést. Hiszen az így munka és jövedelem nélkül maradó embereknek, családoknak valamilyen módon megélhetést kell biztosítani. S ebből következik az ökológiai kérdés bonyolultsága, hiszen nem elég a környezetromboló tevékenységgel felhagyni, meg kell tudni mondani azt is, hogy milyen módon biztosítható az emberi közösségek normális újratermelése. A környezetpusztítás megállítása egyfelől tehát, az emberi faj fennmaradásának hosszabb távú feltétele, ugyanakkor az élet rövid távú fizikai és biológiai újratermelésének mindennapi kényszere nem teszi lehetővé az "abszolút nulla megoldást" (zéró növekedés, a preindusztriális formák általánossá válása). A probléma globális kezelése és a társadalmi kérdésekkel való összekapcsolásának szükségessége miatt a világgazdasági rendszer alapvetően versenyre alapozott, s az egyes régiók közötti különbségeket objektíve feltételező rendjét, a *kooperatív stratégiákkal* kell felváltani, s a világgazdaság fejlődését *ökológiailag önfenntartó* fejlődési pályára kell ráállítani.

Tekintettel arra, hogy a XXI. század az *információs társadalom* korszaka lesz, amelyben a legfontosabb szerepet a humán erőforrások játsszák, ezért a legnagyobb erőfeszítéseket az emberi erőforrások minőségi újratermelésére kellene fordítanunk. Ez összhangba hozható az ökológiai követelményekkel és az emberi szükségletek mind tökéletesebb kielégítéséhez kötött társadalmi fejlődés kritériumával is. A globális méretekben megvalósuló *társadalmi tervezés és demokratizálódás*, amely nem pusztán a formális elemeket foglalná magába, lehetővé tenné az együttműködésből és az öntevékenységből adódó emberi energiák felszabadulását és alkotó módon való felhasználását. Ez lehet a kelet-európai régió, de az egész emberiség számára is az egyetlen sikeres modernizációs alternatíva. Hogy aztán ezen belül milyen scenáriók szerint megy végbe a fejlődés, az mindig a konkrét társadalmi, gazdasági, történelmi, kulturális és strukturális elemek mérlegelésével dönthető el.

¹ Az osloei egyetem Politikaelmélet tanszéke által szervezeti "Political Science and Democracy II." című konferenciára készített tanulmány.